

ПЕРЕВАГИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ВПЛИВ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ADVANTAGES, FEATURES AND IMPACT OF IMPLEMENTATION OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT ON THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE

Чалий М.Г., викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Брідня Є.О., начальник кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Воєвода А.Г., к.ю.н.,

**прокурор відділу організації процесуального керівництва досудовим розслідуванням
та нагляду за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності
управління організації процесуального керівництва, нагляду за додержанням законів
при виконанні судових рішень та при проведенні оперативно-розшукової діяльності**

Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Центрального регіону

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Брянкін А.С., курсант III курсу

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

У статті проводиться науково-практичне дослідження переваг і можливих застережень ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду, їх впливу на національне законодавство України. Здійснюються комплексний аналіз тривалого процесу ратифікації, який тривав понад два десятиліття, з постановкою акценту на ключові події, що вплинули на прийняття цього рішення. Висвітлюються ключові переваги ратифікації, зокрема виконання євроінтеграційних зобов'язань, вдосконалення механізмів розслідування міжнародних злочинів, а також підвищення міжнародного авторитету України. Детально розглянуто законодавчі зміни, необхідні для імплементації положень Статуту, зокрема внесення поправок до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України.

Особливу увагу приділено прикінцевим положенням у статті 124 Римського статуту, які впливають на ризики притягнення до відповідальності українських військовослужбовців. Аналізуються практичні аспекти виконання ордерів на арешт, виданих МКС, зокрема щодо російських високопосадовців, а також можливість залучення України до управління цільовими фондами для потерпілих.

Наголошується на важливості участі України в діяльності Асамблеї держав-учасниць Міжнародного кримінального суду, що забезпечує можливість впливати на бюджет, відбір суддів і прокурорів, а також пріоритети суду. Розкриваються перспективи використання командної відповідальності для притягнення до суду військових командирів, відповідальних за системні злочини.

Додатково розглянуто співвідношення між положеннями Римського статуту та Люблянсько-Гаазької конвенції, імплементація якої вимагає подальших законодавчих змін. Підкреслюється, що ратифікація Статуту є важливим кроком у гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами, що сприяє справедливості та зміцненню правової системи України.

Ключові слова: Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, ратифікація, імплементація, міжнародне кримінальне право, національне законодавство, воєнні злочини.

The article conducts a scientific and practical study of the benefits and possible reservations of ratification and implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court, and their impact on the national legislation of Ukraine. A comprehensive analysis of the long ratification process, which lasted more than two decades, is carried out, with an emphasis on the key events that influenced the adoption of this decision. The author highlights the key benefits of ratification, including the fulfillment of European integration obligations, improvement of mechanisms for investigating international crimes, and enhancement of Ukraine's international standing. The author analyzes in detail the legislative changes necessary to implement the provisions of the Statute, including amendments to the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Particular attention is paid to the final provisions of Article 124 of the Rome Statute, which affect the risks of prosecution of Ukrainian military personnel. The author analyzes the practical aspects of the execution of arrest warrants issued by the ICC, in particular, against Russian high-ranking officials, as well as the possibility of involving Ukraine in the management of trust funds for victims.

The author emphasizes the importance of Ukraine's participation in the Assembly of States Parties to the International Criminal Court, which provides an opportunity to influence the budget, selection of judges and prosecutors, and the priorities of the court. The author reveals the prospects of using command responsibility to bring to justice military commanders responsible for systemic crimes.

In addition, the author examines the correlation between the provisions of the Rome Statute and the Ljubljana-Hague Convention, the implementation of which requires further legislative changes. It is emphasized that the ratification of the Statute is an important step in harmonizing national legislation with international standards, which contributes to justice and strengthening the legal system of Ukraine.

Key words: Rome Statute, International Criminal Court, ratification, implementation, international criminal law, national legislation, war crimes.

Постановка проблеми. Протягом тривалого періоду, коли Україна перебуває у стані ведення активних бойових дій, в суспільстві та серед експертів існували побоювання щодо ризику застосування положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут; Статут) [1] проти українських військовослужбовців. Це питання потребувало широкої роз'яснювальної роботи з боку держави. Крім того, значний обсяг законодавчих змін, зокрема до Кримінального кодексу України (далі – КК України) [2], вимагав залучення великої кількості ресурсів і часу.

Проблематика ратифікації також пов'язана з виконанням Україною міжнародних зобов'язань, зокрема у межах Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС) [3], яка передбачає гармонізацію національного законодавства із європейськими стандартами. У цьому контексті ратифікація Римського статуту МКС стала не лише необхідною, а й символом відданості України принципам верховенства права та міжнародного правосуддя.

Крім того, стаття 124 Римського статуту, яка дозволяє державам-учасницям виключити воєнні злочини з-під юрисдикції Міжнародного кримінального суду (далі МКС; Суд) на період до 7 років після ратифікації, є доволі спірним положенням, яке викликає дискусії у науковців та практиків.

Таким чином, постає необхідність системного дослідження процесу ратифікації Римського статуту Україною, аналізу його впливу на національне законодавство, визначення переваг, а також формулювання практичних рекомендацій для забезпечення ефективної імплементації положень Статуту.

Стан опрацювання тематики переваг, особливостей та впливу Римського статуту у Національне законодавство України вказує на те, що вона є предметом уваги як науковців, так і практиків у галузі міжнародного права, кримінального права та прав людини. Науково-практичний аналіз питань, пов'язаних із імплементацією положень Статуту в національне законодавство України, здійснюється в різних аспектах, починаючи від теоретичних досліджень правових механізмів до практичних рекомендацій щодо забезпечення ефективності правосуддя.

Значну роль відіграють науковці та експерти, які вивчають питання ратифікації Римського статуту, його вплив на притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності. Серед них варто відзначити Томаса Денеґбаума, Марію Джонсон, Олександра Ставніцера та інших. Їхні дослідження зосереджуються на міжнародній співпраці, правових аспектах імплементації положень Статуту та функціонуванні Суду, що підтверджує актуальність теми та її вагомості значення для України.

Метою статті є комплексне дослідження процесу ратифікації Римського статуту Україною, аналіз його впливу на національне законодавство. Особливий акцент зроблено на імплементації положень статуту в правову систему України та оцінці переваг, пов'язаних із застосуванням прикінцевих положень, зокрема статті 124 тимчасове положення Статуту.

Виклад основного матеріалу. Ратифікація Римського статуту є ключовим етапом у процесі інтеграції Українського законодавства до системи міжнародного кримінального правосуддя. Незважаючи на тривалу історію обговорення цього питання, імплементація положень Статуту стикається з численними викликами, як правовими, політичними та суспільними. Затримки у ратифікації, починаючи з 2000 року, були обумовлені, як внутрішніми правовими перешкодами, так і побоюваннями щодо впливу МКС на національну юрисдикцію.

Як приклад, рішенням Конституційного Суду України від 2001 року [4], визнано положення Статуту таким, що суперечить Конституції України, стало перешкодою для його ратифікації протягом більше двох десятиліть.

Особливе значення ратифікація Римського статуту набула після початку збройної агресії російської федерації проти України в 2014 році. У цей період Україна в окремих питаннях визнала юрисдикцію МКС двома прийнятими Верховною Радою України заявами [5; 6] відповідно до частини 3 статті 12 Статуту. Проте, повноцінна ратифікація залишалася відкритим питанням. З огляду на масові порушення норм міжнародного гуманітарного права, включаючи воєнні злочини та злочини проти людяності, які були задокументовані в Україні, участь у діяльності Суду стала життєво необхідною для притягнення до відповідальності осіб, причетних до цих злочинів.

Протягом попередніх років поширювалася інформація, яка формувала уявлення, що ратифікація Римського статуту може створити ризики притягнення до відповідальності українських військовослужбовців. Це спонукало керівництво держави до організації роз'яснювальної роботи серед військовослужбовців різних рівнів щодо відсутності таких ризиків. Після цього підготовлено проекти законів про ратифікацію Статуту та його імплементацію, які підтримано 281 народним депутатом України [7].

Переваги та особливості ратифікації Римського статуту для України:

- Ратифікація є виконанням зобов'язань України перед ЄС, закріплених у статті 8 Угоди про асоціацію з ЄС, а також відповідає умовам низки безпекових угод із країнами ЄС, такими як Нідерланди, Німеччина та Чехія, що є важливим етапом євроінтеграції України;

- Притягнення російських злочинців до відповідальності, адже на сьогодні МКС видає шість ордерів на арешт російських високопосадовців, включаючи осіб з вищого керівництва наведеної держави та інших. Варто зазначити, що проти України лунали звинувачення у подвійних стандартах, ніби самої ратифікації Статуту не було. Наведена ситуація склалася, коли керівники РФ намагалися приїхати для участі на саміті у БРІКС у ПАР в 2023 році;

- Ратифікація доповнена заявою щодо статті 124 Статуту, яка виключає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду за статтею 8 «Воєнні злочини» по відношенню до громадян України протягом 7 років, що усуває ризик притягнення українських військовослужбовців до відповідальності за цією статтею;

- Ратифікація Статуту Україною ускладнює іншим країнам відмову від співпраці та невиконання ордерів на здійснення арешту;

- Ратифікація надає Україні повноправну участь в Асамблеї держав-учасниць МКС, що включає можливість виносити питання на розгляд, брати участь у відборі суддів та інших виборчих процесах, таких як обрання прокурора МКС, впливати на пріоритети Суду та на розробку змін до Римського статуту, що дозволяє посилити роль України на міжнародній арені;

- Повноцінна участь України в Суді значно спростить доступ до правосуддя українцям, які постраждали від злочинів представників російської влади, до спеціального цільового фонду МКС для потерпілих. Україна отримає можливість впливати на процес розподілу цих коштів. Також, треба пам'ятати, що Україна активно працює над створенням міжнародного компенсаційного механізму [8]. Тривають перемовини щодо створення компенсаційної комісії та узгоджуються положення міжнародного договору, який регулюватиме її діяльність. Планується, що така комісія буде створена до кінця 2025 року. Ця ініціатива не суперечить зусиллям зі створення спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії проти України, враховуючи, що на сьогодні Суд не має юрисдикції для розгляду цього злочину.

Текст Римського статуту встановлює, що держава має суверенне право обирати юрисдикцію: тільки для території чи тільки для громадян або обидва варіанти одночасно. Хоча звучали певні застереження для України щодо заяви

за статтею 124 Статуту. Вказувалося, що МКС може інтерпретувати сполучник "or" (або) як "and" (і), враховуючи тлумачення англійської мови. Адже це може суперечити принципу верховенства права, що обмежує юрисдикцію суду.

Відтак заява України за статтею 124 Статуту є суверенним правом держави, оскільки кожна держава, ратифікуючи Римський статут, може зробити таку заяву. Юридично це не є застереженням, оскільки Статут не допускає застережень. Це є заявою з визначеним строком дії (7 років), після закінчення якого вона припиняє діяти. Тому вона має назву "transitional provision" (перехідне положення). Визнання юрисдикції щодо окремих злочинів за частиною 3 статті 12 та заява за статтею 124 Римського статуту стосуються різних правових режимів. Частина 3 статті 12 Статуту встановлює механізм співпраці для держав, які не є учасниками Суду, дозволяючи їм тимчасово визнавати юрисдикцію суду для розслідування окремих злочинів. Натомість стаття 124 регулює можливість для держав-учасниць виключати воєнні злочини з-під юрисдикції МКС протягом 7 років після ратифікації. Ці положення спрямовані на різні юридичні ситуації: одне передбачає співпрацю з МКС не ратифікуючи міжнародно-правовий документ, інше – встановлює обмеження юрисдикції для держави, яка вже є стороною Статуту. Отже, між цими положеннями не вбачається неузгодженості, оскільки вони регулюють різні аспекти юрисдикції та співпраці з Судом.

Стаття 124 Римського статуту передбачає можливість для держави-учасниці протягом 7 років із моменту ратифікації виключити воєнні злочини з-під юрисдикції МКС. Це положення не означає, що держава не може відкликати цю заяву раніше, оскільки це належить до суверенного права самої держави. Важливо враховувати, що стаття 124 була включена до Статуту саме для держав, які перебувають у стані активних бойових дій, як, наприклад, Україна. Це забезпечує гарантії для зниження ризиків у застосуванні Римського статуту в умовах війни.

Заява дозволяє державі не визнавати юрисдикцію Суду лише щодо воєнних злочинів, злочини геноциду та злочини проти людяності виключені з-під дії такої заяви. Цим суверенним правом скористалася Україна. Аналогічними правами в минулому скористалися Франція та Колумбія. Стаття 124 Статуту була вимушеним компромісом, враховуючи значний ризик недостатньої поінформованості суспільства про наслідки її застосування, а також можливий підрив авторитету серед військових. Положення статті 124, згідно з її формулюванням, виключають застосування частин 1 та 2 статті 12 Римського статуту. Це підтверджується текстуальним тлумаченням відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів [9]. Остаточне тлумачення цього питання належить до компетенції Палати попереднього провадження МКС.

Варто наголосити, що застосування статті 124 не є індульгенцією або карт-бланшем для вчинення воєнних злочинів. Національні правоохоронні органи повинні активно займатися розслідуванням таких злочинів та притягненням винних до відповідальності, використовуючи спеціалізовані слідчі підрозділи, міжнародну співпрацю через Інтерпол та Євроюст, а також механізми збирання доказів, включаючи використання сучасних технологій, таких як цифрова криміналістика, і забезпечення захисту свідків.

Національна судова система України стикається з надзвичайним навантаженням, яке охоплює розгляд сотень тисяч судових справ. Проте першочергова відповідальність за забезпечення справедливості лежить саме на українських судах. Наразі українські суди розглядають міжнародні злочини, включаючи воєнні злочини, формуючи відповідну судову практику.

Прийняття імплементаційного закону № 4012-IX від 09.10.2024 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку

з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [10] стало вкрай важливим для реалізації положень Римського статуту. Він деталізує положення Римського статуту в національному законодавстві, який вносить зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, що включають визначення злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також процедурні положення для забезпечення співпраці з Судом, адже без цих змін ратифікаційний закон не набув би чинності.

Зокрема, зміни до статті 438 КК України («Порушення законів та звичаїв війни») передбачили перейменування на «Воєнні злочини» без змін тексту самої статті. Це важливе рішення пояснюється необхідністю уникнення зміни кваліфікації у понад 140 000 кримінальних проваджень [11] за цією статтею, які перебувають на різних стадіях розслідування, як досудового так й тих, що розглядаються в судах. Це є правильним рішенням, адже така зміна могла б значно уповільнити розгляд судових справ, створити правову невизначеність та призвести до додаткового навантаження на судові органи. Ідея внесення мінімальних змін до відповідних нормативно-правових актів обґрунтована бажанням уникнути можливого спротиву. Зокрема, обговорювалося посилення санкцій за статтею 437 КК України щодо злочину агресії. Однією з ідей було включення до частини 1 цієї статті довічного ув'язнення. Однак через те, що згідно з нормами законодавчої техніки, якщо санкції 1 та 2 частин збігаються, ці частини повинні бути об'єднані в одну. Це створило б додаткові труднощі, тому довелось реалізувати лише підвищення санкцій з 10 до 15 років ув'язнення.

У відповідність до положень Римського статуту вищезазначеним Законом приведена також стаття 442 КК України («Геноцид») та Кримінальний кодекс доповнений статтею 442¹ («Злочини проти людяності»), яка, серед іншого, при визначенні терміну «злочин апартеїду» прямо відсилає на Міжнародну конвенцію про припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30.11.1973.

Також цим Законом доповнено Кримінальний Кодекс України статтею 31¹, якою передбачено притягнення за певних умов до кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за будь-який із злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 цього Кодексу, що вчинений підлеглою особою.

Щодо повноцінної імплементації Римського статуту варто зазначити, що Україна підписала Люблянсько-Гаазьку конвенцію (Конвенцію про співпрацю в розслідуванні міжнародних злочинів) [12] для ратифікації якої, також необхідно ухвалити імплементаційний закон. Цей закон, з огляду на зміст самої Конвенції, вимагатиме значного перегляду як Кримінального, так і Кримінального процесуального кодексів України [13]. У майбутньому це означатиме необхідність більшого перегляду національного законодавства, зокрема введення цілісного розділу міжнародних злочинів, що є одним із зобов'язань для ратифікації Люблянсько-Гаазької конвенції.

Ратифікація Римського статуту надає нові можливості для розслідування злочинів проти людяності та притягнення до відповідальності осіб, винних у широкомасштабних та системних нападах на цивільне населення. Наприклад, «катування», як воєнний злочин потребує доведення конкретних обставин завдання страждань, тоді як «злочини проти людяності» визначаються системністю або масштабністю нападу. Командна відповідальність дозволить притягати до відповідальності командирів, зокрема російських, за воєнні злочини. Наприклад, у міжнародній практиці успішно застосовували цей принцип у справах Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (справа Радована Караджича) та Руанди (справа Жана Камбанда), де командири були визнані відповідальними за дії підлеглих.

У чинному Кримінальному кодексі України відповідальність передбачена лише для військовослужбовців Збройних Сил України (стаття 426 «Бездіяльність військової влади»), через що, звісно, вона не може бути застосована до командирів незаконних збройних формувань.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що ратифікація Римського статуту є насправді важливим кроком для посилення системи правосуддя України, забезпечення притягнення до відповідальності за міжнародні злочини, а також підвищення авторитету держави на міжнародній арені.

Заява України відповідно до статті 124 Римського статуту, хоч і викликає суперечки, але вона стала доцільним рішенням у контексті захисту військовослужбовців та збереження функціональності національного правосуддя в умовах війни.

Законодавчі зміни, здійснені в межах імплементації положень Статуту, сприяють удосконаленню правової бази

для боротьби з воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Повноцінна участь України в роботі Асамблеї держав-учасниць МКС відкриває нові можливості для впливу на міжнародну політику та забезпечення правосуддя для жертв злочинів. Процедура ратифікації включає як підписання відповідних законів Президентом так і депонування ратифікаційної грамоти. Україна зможе повноцінно брати участь у діяльності МКС з першого дня місяця, що настане після 60 днів від дати депонування. А зміни до національного законодавства дозволять ефективніше боротися з вчиненням воєнних злочинів на території України.

З урахуванням викладеного, необхідні дійти висновку, що ратифікація Римського статуту стала вагомим внеском у міжнародне правосуддя, а також важливим кроком на шляху до євроінтеграції України. Подальші зусилля мають бути спрямовані на зміцнення національної судової системи та поглиблення співпраці з міжнародними правовими інституціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: Документ 995_588, чинний, поточна редакція – Ратифікація від 21.08.2024, підстава - 3909-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 01.01.2025).
2. Кримінальний кодекс України: Документ 2341-III, чинний, поточна редакція – Редакція від 26.12.2024, підстава – 4111-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Документ 984_011, поточна редакція – Редакція від 30.11.2023, підстава - 845_003-23, 845_004-23 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.01.2025).
4. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року, справа N 1-35/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
5. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року: Документ 790-VII, поточна редакція – Прийняття від 25.02.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
6. Постанова Верховної Ради України: Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян": Документ 145-VIII, чинний, поточна редакція – Прийняття від 04.02.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
7. *Верховна Рада України. Верховна Рада України* прийняла на засіданні рішення про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду 2024. URL: [https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html#:~:text=\(дата звернення: 01.01.2025\)](https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html#:~:text=(дата звернення: 01.01.2025)).
8. Мін'юст України. З початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України 2024. URL: <https://www.facebook.com/minjust.official/posts/з-початку-повномасштабного-вторгнення-російської-федерації-на-територію-україни-/1035234768642615/> (дата звернення: 01.01.2025).
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 01.01.2025).
10. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Документ 4012-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 09.10.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
11. В Україні за 1000 днів війни зафіксували понад 140 тисяч воєнних злочинів Укрінформ. – 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3929322-v-ukraini-za-tisacu-dniv-vijni-zafiksuvali-ponad-140-tisac-voennih-zlociniv.html> (дата звернення: 01.01.2025).
12. Міністерство юстиції України. Міністерство юстиції підписало Люблянсько-Гаазьку конвенцію URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-pidpysano-liubliano-haazku-konventsiiu> (дата звернення: 01.01.2025).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI, чинний, поточна редакція URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
14. Пашенко Євген Миколайович, Іващенко Сергій Миколайович: Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. Випуск №77, частини 2, Ужгород 2023. Збірник наукових праць, м. Ужгород-2023. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023, № 77. С.102-107.
15. Пашенко Євген Миколайович, Чалий Михайло Григорович: Правові інструменти протидії корупції у секторі безпеки і оборони України: сутність і особливості, Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: «Публічне управління та адміністрування». Том 33 (72) № 5, 2022. С.132-136.